

طراحی الگوی مطلوب تربیت عقلانی در برنامه درسی دین و زندگی

tarkashvandnasrin@gmail.com

ghaffari20500@yahoo.com

faghihialireza@yahoo.com

fn1345@gmail.com

نسرین ترکشوند / دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک

خلیل غفاری / استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خمین

علیرضا فقیهی / استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک

فانزه ناطقی / دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک

دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۴ - پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۲

چکیده

تربیت عقلانی یکی از ابعاد مهم تربیت انسانی است؛ زیرا شرط توفیق در جنبه‌های دیگر، مانند عاطفی، اخلاقی و اجتماعی نیز معطوف به آن است. برای دستیابی به اهداف مهم این بُعد تربیت، به ارائه الگوی در زمینه برنامه درسی تربیت عقلانی نیاز است. شناخت جایگاه تربیت عقلانی در برنامه درسی «دین و زندگی» دوره دوم متوسطه ایران و ارائه الگوی مطلوب آن، هدف اصلی پژوهش حاضر است و برای شناسایی الگوی مورد نظر، از روش داده‌بنیاد استفاده شده است. حوزه مورد مطالعه این پژوهش، دیدگاه صاحب‌نظران رشته‌های برنامه‌ریزی درسی و فلسفه تعلیم و تربیت و معارف اسلامی بوده است. بر اساس روش نمونه‌گیری هدفمند، صاحبان آثار در این زمینه، شناسایی شدند و مورد مطالعه و مصاحبه قرار گرفتند. یافته‌های پژوهش، ارائه الگوی تربیت عقلانی در درس دین و زندگی است. در این الگوی پیشنهادی، شرایط علی، عوامل زمینه‌ای، عوامل مداخله‌ای، کنش و واکنش‌ها و پیامدهای الگو تعیین شدند. الگوی پارادایمی طراحی شده می‌تواند به تحقق تربیت انسان و شهروند مطلوب بر اساس الگوهای اسلامی و رشد معنوی دانش‌آموزان منجر شود.

کلیدواژه‌ها: تربیت عقلانی، الگوی برنامه درسی، دین و زندگی، دوره متوسطه.

تعلیم و تربیت از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین اموری است که نقش بسیار مؤثری در زندگی انسان دارد. آموزش و پرورش نهادی است که بر رویکرد اخلاقی و فرهنگی جامعه اثر مستقیم دارد (بست، ۲۰۱۶، ص ۹۶)؛ از این رو یکی از دغدغه‌های اساسی اساتید و دانشجویان رشتهٔ برنامه‌ریزی درسی، تدوین برنامه‌های درسی در زمینه‌های مختلف بر اساس مبانی نظری جامعهٔ ایران بوده است. یکی از این زمینه‌ها، پرورش نیروی عقلانی فراگیران است که در الگوی هدف‌گذاری برنامهٔ درسی ملی، نقش محوری دارد و همهٔ مکاتب فلسفی در پرورش آن توافق دارند (سیگل، ۲۰۰۸). ابعاد مختلف وجود آدمی و تربیت آنها، هر یک جایگاه ویژه‌ای را در تعلیم و تربیت اسلامی به خود اختصاص داده‌اند؛ اما به (عقل و اندیشه) و تربیت عقلانی توجه وافر معطوف شده است؛ زیرا با سلامت عقلانی، تربیت دیگر ابعاد وجود آدمی از تسهیلات ویژه‌ای برخوردار می‌شود؛ پس شایسته است که در زمینهٔ امر خطیر تربیت عقلانی اهمال نشود و بر جایگاه خاص آن در تربیت هر کدام از ابعاد وجود آدمی تأکید گردد. بی‌تردید تربیت عقلانی در تربیت مطلوب سایر جنبه‌های وجودی انسان نقش اساسی ایفا می‌کند و راه کسب توفیق در تربیت دینی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و... منوط به تربیت آن است (مرزوقی و صفری، ۱۳۸۶، ص ۱۱۶). اساساً نباید بعد عقلانی را در عرض سایر ابعاد وجودی انسان تلقی کرد؛ بلکه باید عقل آن را تنها امتیاز انسان از دیگر موجودات و محور فعالیت‌های انسانی دانست. نیروی عقلانی انسان، کامل و تام نیست؛ بلکه باید در مسیر زندگی به کمال برسد. به بیان دیگر، قوهٔ عقلانی تربیت‌پذیر است؛ یعنی می‌تواند و باید تربیت شود. بر این اساس باید دربارهٔ تربیت عقلانی سخن گفت؛ تربیتی که جهت‌گیری آن پرورش قوای عقلانی، و توجه به بعد عقلانی شخصیت، چونان رکن اساسی همهٔ ابعاد وجود آدمی است (دهقان سیمکانی، ۱۳۹۱، ص ۲۴). در واقع بعد عقلانی که به‌عنوان استعداد در وجود آدمی نهاده شده است به‌خودی‌خود شکوفا نمی‌شود؛ بلکه برای پیمودن راه تکامل، نیاز به هدایت و تربیت دارد (صفایی‌مقدم و همکاران، ۱۳۸۶). تربیت عقلانی به‌معنای ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوهٔ تفکر انسان است (ملکی، ۱۳۷۹، ص ۵۰۲)؛ و یکی از سازوکارهای اساسی نظام‌های تربیتی در این راستا، تدوین برنامه‌هایی به‌منظور پرورش عقل فراگیران یا برنامهٔ درسی عقل‌گرایانه است؛ اما از آنجاکه برنامهٔ درسی مقوله‌ای آمیخته به فرهنگ است و با ضرورت‌ها و اقتضائات فکری، اعتقادی و ارزشی رابطهٔ قوی دارد، باید با توجه به ویژگی‌های بومی برای طراحی آن اقدام کرد.

در این زمینه نقش کتاب درسی در فرایند تعلیم و تربیت، به‌عنوان فراهم‌کنندهٔ امکانات و شرایط مناسب برای ایجاد تغییرات مطلوب رفتاری در دانش‌آموزان از طریق آموزش، بسیار مهم است (ایمانی و مظفر، ۱۳۸۲، ص ۱۱۶). در این میان، محتوای کتاب‌های درسی قرآن و دینی از جایگاه خاصی برخوردارند. این کتاب‌ها از جمله مهم‌ترین کتاب‌های درسی اند که در امر تعلیم و پرورش باورها، بینش‌ها و ارزش‌های دینی می‌توانند نقش مهمی ایفا کنند. در نتیجه توجه به تحلیل محتوای این کتاب‌ها ضرورت دارد؛ از این روست که اهمیت بررسی و پژوهش در مورد برنامه‌های آموزش و بهبود بخشیدن و ارتقای سطح تفکر و کاربست برنامه‌های مختلف در این زمینه مشخص می‌شود.

در سال‌های اخیر تحقیقات زیادی در زمینه تربیت عقلانی صورت گرفته که به صورت بخشی و جداگانه با تمرکز بر تربیت عقلانی بوده است؛ از جمله آقایی و شرفی (۱۳۹۹، ص ۷۷-۱۰۲) در پژوهشی به تربیت عقلانی با تأکید بر مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی علامه طباطبایی پرداخته‌اند و دلالت‌های تربیتی در قالب اهداف، اصول و روش ارائه کرده‌اند. جمشید مصباحی و پرستو (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی به بررسی امکان تربیت دینی بر مبنای نظریه عقلانیت وحیانی با تکیه بر نظریات علامه جوادی آملی پرداخته و نشان داده‌اند که ساختمان عقلی انسان با ابتنا به دو وجه خودفرمانی و غیرخودفرمانی شناخته می‌شود که وجه اول با همراهی اراده و وجه دوم با اخذ اعتبار از وحی فعالیت می‌کنند. رضایی، نوروزی و سپاهی (۱۳۹۷، ص ۲۹-۵۳)، هدف بررسی کارکردهای تربیت عقلانی از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی را با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی از نوع تحلیل محتوای کیفی انجام داده‌اند. یافته‌های پژوهش دلالت دارد که استاد جوادی آملی تربیت عقلانی را پرورش قوه تفکر انسان برای انتقال از حیات معمول به حیات الهی می‌داند.

کارآمد (۱۳۹۷، ص ۲۰-۴۰) پژوهش جایگاه عقلانیت و معنویت در برنامه‌دینی را با روش تحلیلی و استنتاجی و با هدف بررسی عقلانیت و معنویت در برنامه‌دینی، با نگرش به فلسفه اسلامی انجام داده و آن را بر این فرض اساسی مبتنی کرده است که جهت‌گیری‌های هنجاری برنامه‌دینی بر مبنای فلسفی استوارند. بر مبنای یافته‌های او، جهت‌گیری‌های عقلانی و معنوی برنامه‌دینی به سمت تربیت، بیشتر، از مبنای فلسفی عمل‌گرایی و انسان‌گرایی سرچشمه می‌گیرند. برخلاف این جهت‌گیری‌ها که در آنها ارتباط روشنی بین عقلانیت و معنویت دینی وجود ندارد، در جهت‌گیری عقلانیت معنوی برگرفته از فلسفه اسلامی، عقلانیت و معنویت به هم مرتبط‌اند. کرامتی و دهقان سرخ‌آبادی (۱۳۹۶، ص ۳۵-۵۸) در پژوهش «روش‌های آموزش در سیره رضوی و دلالت‌های آن برای تربیت عقلانی در دانشگاه فرهنگیان» به یکی از کاستی‌های موجود در نظام‌های آموزش عالی، یعنی توجه به پرورش تفکر در دانشجویان، با بهره‌گیری از دلالت‌های تربیتی سیره امام رضا (ع) پرداخته است. یافته‌های پژوهش بیانگر پنج روش تدریس شامل: آموزش انفرادی، بحث گروهی، پرسش و پاسخ، مناظره و عبرت‌آموزی بر اساس سیره رضوی است. رشیدی (۱۳۹۶، ص ۷-۳۶) ارائه الگوی نظری تربیت عقلانی جهت نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی را بر اساس معرفت‌شناسی قرآن کریم انجام داده است. وی با روش تحلیلی و با استفاده از آیات قرآن کریم به همراه تفاسیرشان، به این نتیجه رسیده است که بر اساس بنیان‌های معرفت‌شناختی قرآن، الگوی تربیت عقلانی در قالب اهداف، اصول و روش‌های تربیتی قابل استخراج است.

بنابراین، تمرکز بر تعلیم و تربیت و برنامه‌های دینی نشان می‌دهد که یکی از عرصه‌ها و وجوه اصلی تعلیم و تربیت، حوزه «تربیت عقلانی» است و از آنجاکه رسالت آموزش و پرورش و هدف اصلی دین و کتاب‌های دینی، ارتقای سطح عقل و رشد آن است، این حوزه مستلزم مطالعات علمی گسترده است. در این تحقیق، به طراحی الگوی مطلوب تربیت عقلانی در برنامه‌دینی و زندگی متوسطه دوم پرداخته می‌شود. این نوشتار در پی

پاسخگویی به این پرسش کلی است که طراحی الگوی مطلوب تربیت عقلانی در برنامه‌ی درسی دین و زندگی در دوره‌ی دوم متوسطه‌ی ایران چگونه باید باشد؟ در این راستا به چند پرسش فرعی نیز پاسخ داده خواهد شد: شرایط علی، پدیده‌محوری، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌ای و کنش و واکنش‌ها و پیامدهای الگوی تربیت عقلانی کدام‌اند؟

۱. روش پژوهش

روش این پژوهش، نظریه‌ی برخاسته از داده‌ها بوده است. جامعه‌ی پژوهش، متخصصان شامل استادان اعضای هیئت علمی گروه‌های فلسفه، تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزی درسی و فلسفه‌ی دین دانشگاه‌های تهران، همدان، اراک و قم است. بر اساس روش نمونه‌گیری هدفمند، استادانی که تألیفاتی در تربیت عقلانی داشتند و یا دارای سابقه‌ی آموزشی در این حوزه بودند، مورد مطالعه و مصاحبه قرار گرفتند. با پانزده نفر مصاحبه انجام شد و کار تا اشباع نظری پیش رفت. فرایند مصاحبه نیز تا زمانی که یافته‌های حاصل از مصاحبه، اطلاعات تکراری مصاحبه‌های جمعی قبلی بود، ادامه یافت. بنابراین، روش گردآوری داده‌های کیفی، مصاحبه‌ی نیمه‌ساختاریافته یا عمیق بود و برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی پژوهش، از نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۱۲ استفاده شد.

۱-۱. اعتبار‌سنجی یافته‌های کیفی پژوهش

محاسبه‌ی پایایی فرایند کدگذاری که شامل دسته‌بندی یا مرتبط کردن واحدهای پژوهش در قالب مقولات است، برای انجام یک تحلیل موفق مهم است. در پژوهش حاضر، از پایایی بازآزمون و روش توافقی درون‌موضوعی (پایایی بین دو کدگذار) برای محاسبه‌ی پایایی تحلیل و کدگذاری مصاحبه‌ها استفاده شد. جهت تعیین پایایی بازآزمون از میان مصاحبه‌های انجام‌گرفته، سه مصاحبه به‌عنوان نمونه انتخاب شد و هر کدام از آنها در یک فاصله‌ی زمانی کوتاه و مشخص، دو بار کدگذاری شدند؛ سپس کدهای مشخص‌شده در دو فاصله‌ی زمانی برای هر کدام از مصاحبه‌ها باهم مقایسه شدند. روش بازآزمایی برای ارزیابی ثبات کدگذاری پژوهشگر به‌کار می‌رود. در هر کدام از مصاحبه‌ها، کدهایی که در دو فاصله‌ی زمانی باهم مشابه هستند، با عنوان «توافق» و کدهای غیرمشابه با عنوان «عدم توافق» مشخص می‌شوند. روش محاسبه‌ی پایایی بین کدگذاری‌های انجام‌گرفته توسط محقق در دو فاصله‌ی زمانی بدین ترتیب است:

$$\text{درصد پایایی بازآزمون} = \text{تعداد توافقات} \times 2 \div \text{تعداد کل کدها} \times 100$$

همچنین برای محاسبه‌ی پایایی از طریق روش توافق دو کدگذار (ارزیاب)، از یک دانشجوی دکتری که بر موضوع این تحقیق اشراف داشت، درخواست شد تا به‌عنوان همکار پژوهش (کدگذار) در این پژوهش مشارکت کند؛ سپس محقق به‌همراه این همکار پژوهش، تعداد سه مصاحبه را کدگذاری کرد و درصد توافق درون‌موضوعی که به‌عنوان شاخص پایایی تحقیق به‌کار می‌رود، با استفاده از فرمول زیر محاسبه شد:

$$\text{درصد توافق درون موضوعی} = \text{تعداد توافقات} \times 2 \div \text{تعداد کل کدها} \times 100$$

جدول ۱. محاسبه ضریب پایایی

پایایی بین دو کدگذار					پایایی بازآزمون				
درصد توافق	تعداد توافقات	تعداد کدها	کد مصاحبه	ردیف	درصد توافق	تعداد توافقات	تعداد کدها	کد مصاحبه	ردیف
۸۵	۹	۲۱	P5	۱	۸۰	۱۰	۲۵	P2	۱
۷۵	۱۱	۲۹	P13	۲	۸۶	۱۳	۳۰	P8	۲
۹۲	۱۱	۲۴	P15	۳	۷۲	۸	۲۲	P12	۳
۸۳	۳۱	۷۴	جمع		۸۰	۳۱	۷۷	جمع	

پایایی بازآزمون مصاحبه‌های انجام گرفته در این تحقیق با استفاده از فرمول ذکر شده، برابر ۸۰ درصد و پایایی بین دو کدگذار ۷۹ درصد می‌باشد که با توجه به اینکه این میزان پایایی بیشتر از ۶۰ درصد است (کولا، ۱۹۹۶)، قابلیت اعتماد کدگذاری‌ها تأیید می‌شود. در نهایت با جمع‌بندی مطالب ذکر شده و با توجه به یافته‌های مصاحبه‌ها و تجزیه و تحلیل صورت گرفته، الگوی تربیت عقلانی تأیید شد.

در این تحقیق، داده‌ها با استفاده از کدگذاری باز، محوری و انتخابی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند تا اینکه در نهایت الگوی مطلوب تربیت عقلانی در برنامه درسی دین و زندگی دوره دوم متوسطه طراحی شد. مصاحبه‌ها در سه مرحله کدگذاری می‌شوند. در کدگذاری باز، متن مصاحبه‌ها خطبه‌خط مطالعه شد و پس از فهرست کردن تمامی نکات کلیدی مصاحبه‌ها، به هر نکته یک کد تخصیص داده شد. در مرحله بعد، پس از چندین بار مطالعه منظم مصاحبه‌ها و مقایسه‌های مداوم، مفاهیم مشابه شناسایی شدند و در کنار هم قرار گرفتند. مجموعه‌ای از مفاهیم، مقوله‌های فرعی را شکل دادند. بعد از شناسایی مقولات فرعی، مقولات اصلی شناسایی شدند و بر اساس مقولات فرعی، مقوله‌های اصلی شکل یافتند. در کدگذاری محوری، محقق به دنبال مجموعه‌ای از کدهای محوری انتخاب شده در سرتاسر کل مجموعه داده‌ها و مطالعه است. این امر به تصمیم‌گیری در مورد کدهای اولیه نیاز دارد که شایع‌تر و مهم‌ترند و اینکه تأثیر یا کمک بیشتری به تجزیه و تحلیل می‌کنند. در واقع، کدگذاری محوری فرایند ارتباط دادن خرده‌مقولات یا مقوله‌های فرعی به یک مقوله (پدیده) است. مرحله نهایی کدگذاری انتخابی است که کدگذاری محوری را در سطحی انتزاعی‌تر ادامه می‌دهد. در کدگذاری انتخابی، محقق گروه‌ها یا دسته‌های نهایی در نظریه‌اش را پالایش یا اصلاح می‌کند و آنها را به یکدیگر مرتبط می‌سازد. به عبارتی، کد انتخابی مفهومی است که تمامی مقوله‌ها را به‌طور نظام‌مند به یکدیگر پیوند می‌دهد.

۲. یافته‌ها

در این پژوهش به منظور پاسخ به پرسش اصلی، یعنی چگونگی دستیابی به الگوی مطلوب در تربیت عقلانی در برنامه درسی دین و زندگی دوره دوم متوسطه مدارس ایران، از رویکرد نظریه داده‌بنیاد استفاده شده است. در این زمینه کدهای مستخرج از مصاحبه‌های صورت گرفته در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفت.

۱-۲. کدگذاری باز

در این مرحله، متن مصاحبه‌ها خط‌به‌خط مطالعه شد و پس از فهرست کردن تمامی نکات کلیدی مصاحبه‌ها، به هر نکته یک کد تخصیص داده شد (جدول ۲). در مرحله بعد، پس از چندین بار مطالعه منظم مصاحبه‌ها و مقایسه‌های مداوم، مفاهیم مشابه شناسایی شدند و در کنار هم قرار گرفتند. مجموعه‌ای از مفاهیم، مقوله‌های فرعی را شکل دادند. بعد از شناسایی مقولات فرعی، مقولات اصلی شناسایی شدند و بر اساس مقولات فرعی، مقوله‌های اصلی شکل یافتند (جدول ۳).

جدول ۲. شکل‌دهی مقولات فرعی

مقوله فرعی	مفاهیم استخراج‌شده از کدگذاری باز
توجه به همه ابعاد انسانی	رشد عقلانی در همه ابعاد، رشد و بالندگی همه مهارت‌های بالقوه، توجه به همه ابعاد و جوانب فردی
اهمیت اندیشه و تفکر در دین	توصیه قرآن به اندیشه و تفکر، اهمیت تفکر در تعلیم دینی، اهمیت تفکر در اندیشه اسلامی
غنای محتوا	تأکید بر محتوا، غنی بودن محتوا برای دانش‌آموزان، ارائه مباحث مهم دینی
به‌روز و متناسب بودن محتوا	سازگاری با جامعه، عدم توقف در زمان گذشته، تأکید بر ابعاد عقلانی و ملموس برای دانش‌آموزان، متناسب بودن محتوای ارائه‌شده، به‌روز بودن محتوای ارائه‌شده، متناسب بودن محتوا با درک دانش‌آموزان، هیئت‌ی بودن بر مسائل اجتماعی روز
توجه به نیازهای دانش‌آموزان	پاسخگویی به نیازهای روز دانش‌آموزان، متناسب بودن با نوجوانان امروزی، متناسب بودن محتوا و الگوها با نیازهای دانش‌آموزان امروزی
جذاب بودن محتوای ارائه‌شده	جذاب بودن محتوای ارائه‌شده، مورد پسند بودن محتوا برای دانش‌آموزان
استفاده از روش‌های نوین آموزشی	استفاده از روش دیویدی در آموزش، استفاده از روش‌های نوین تدریس
اولویت‌بندی اهداف آموزشی	اولویت‌بندی اهداف و موضوعات درسی، توجه به مطالب مهم‌تر و بااهمیت‌تر
فعال بودن دانش‌آموزان در یادگیری	فعال بودن یادگیرنده، دادن تکالیف و مسئولیت به دانش‌آموزان، مشارکت فعال، عمل‌گرا بودن
فعالیت‌های فوق برنامه جذاب	بهره‌گیری از فعالیت‌های عملی مانند بازدید از اماکن مذهبی و علمی، فعالیت‌های فوق برنامه، برگزاری اردو
پرورش مهارت‌های بالقوه دانش‌آموزان	تقویت حس کنجکاوی و پرسشگری یادگیرنده، تقویت قوه استدلال، تقویت مهارت بحث و گفت‌وگو، رشد خیال‌پردازی، یادگیری شیوه صحیح تفکر، توانمندسازی دانش‌آموزان، پرورش دانش‌آموزان خلاق، فراهم آوردن زمینه‌های پرورش علائق
تربیت دانش‌آموزان پرسشگر و نقاد	پرورش تفکر انتقادی، پرسشگری نتیجه پرورش عقلانیت، تقویت روحیه پرسشگری دانش‌آموزان
کار گروهی	تقسیم کار در کلاس، استفاده از فعالیت‌های جمعی جهت ترغیب دانش‌آموزان به تعقل
بحث و گفت‌وگو و تبادل نظر	بحث کلاسی زیر نظر معلم، بحث و گفت‌وگو و آزاداندیشی، مناظره و گفت‌وگو، گفت‌وگو محور بودن، تأکید بر ارائه آزاد نظرات، گفت‌وگو و فرهنگ مفاهیم
دوری از تحمیل نظرات و آزادی بیان	محدود نبودن اظهار نظر و ایجاد فضای آزاد، دوری از تحکم و تلقین و تحمیل مستبدانه، تولید اندیشه
ایجاد زمینه‌های بروز و رشد مهارت‌ها	فراهم آوردن موقعیت‌های تربیتی مناسب، فراهم کردن فرصت پیش‌بینی و حدس
تقویت میل به دانستن	تفکر یعنی جست‌وجوی حقیقت از امور مجهول، داشتن روحیه تحقیق و کنجکاوی نسبت به پدیده‌های طبیعت، کنجکاوی و کاوشگری در مورد امور
عملی و کاربردی بودن	تأکید بر کاربردی بودن و عینی بودن یادگیری، تأکید بر عملی بودن تکالیف (انجام عمل صالح)، عملی و کاربردی بودن، انجام فعالیت‌های حرفه‌ای، عملی و کاربردی بودن محتوا و مطالب، عمل‌گرا بودن
فرایندی بودن آموزش	فرایندمدار بودن برنامه آموزشی، تأکید بر فرایند یادگیری
دوری از انباشت ذهن از محفوظات	دوری از انباشت ذهن از محفوظات، عدم تأکید بر حفظ کردن مطالب و تأکید بر یادگیری عمیق
پرهیز از روش‌های قدیمی آموزش	دوری از روش‌های سنتی و ملال‌آور آموزش، پرهیز از روش‌های قدیمی خسته‌کننده

مقاله فرعی	مفاهیم استخراج شده از کدگذاری باز
یادگیری از طریق تجربه	تجربه‌اندوژی روش رشد عقل، آموزش از راه تجربه، پدیده‌های طبیعی به‌عنوان منبع یادگیری، تعقل همراه با ادراکات حسی، اهمیت تجربه در یادگیری، یادگیری از طریق تجربه، تعامل فرد با محیط، معنای حکمت یعنی احساس جهان
تبعیت از دستورات خداوند	اطاعت بی‌چون‌وچرا از دستورات خداوند، رابطه عقل با خداترس بودن
تأکید بر تفکر در اصول دین	تأکید بر نبوت، شناخت اصول دین به‌ویژه توحید، تفکر در مورد اصول اساسی دین
دوری از جهل و نادانی	حکمت‌آموزی یعنی برتری فرد عاقل نسبت به نادان، تأکید بر روش غفلت‌زدایی و آگاهی‌بخشی، از بین بردن خرافات و باورهای غلط
نقش حمایتی والدین	تشکیل جلسه اولیا و مربیان، بهره‌گیری از ظرفیت‌های درون مدرسه و خارج از مدرسه، مانند خانواده
واقع‌بینی	انطباق حکمت با واقعیات، ارائه مطالب با منطق و تأکید بر عقلانیت
امر به معروف و نهی از منکر	تذکر و توبه از ویژگی‌های عاقل، روش موعظه و پند دادن در آموزش
همراه بودن یادگیری بیرونی و درونی	همراه بودن علم و عقل، شکوفاسازی عقل نظری و عملی، هدایت ظاهری و هدایت باطنی، علم دنیوی مکمل عقل نظری
تهذیب و پرورش نفس	بصیرت‌آفرین بودن برنامه درسی، تقوا سرچشمه آگاهی، تأکید بر شهود باطنی، تأکید بر بیداری و حیات قلب، تأکید بر تربیت قلب و تزکیه نفس، خودسازی و ریاضت درونی، تهذیب و پرورش نفس
پرورش اخلاقیات	تقویت روحیه تواضع، درونی کردن معرفت و اخلاقیات
پرورش توانمندی‌های فردی	تأکید بر نقش انسان‌ساز بودن، تأکید بر عمل صالح، تأکید بر احساس مسئولیت، داشتن اراده و پشتکار، بیان خردمندانه هنگام سخن گفتن و بحث با دیگران
استفاده از منابع مرجع و دست‌اول	استفاده و استناد به منابع دست اول و مرجع، کاربرد منابع دست اول دینی
استفاده از نمادها و نکات کلیدی	استفاده از نکات کلیدی، استفاده از کلمات دارای بار معنایی بالا
مشورت با بزرگان	مشورت با بزرگان عامل رشد عقل، پندآموزی از نظرات خبرگان و تجربه‌های آنها، معاشرت با افراد باتقوا، هم‌نشینی با بزرگان و عالمان
عالمان و بزرگان دین	ارزش‌گذاری و قدردانی از عالمان، احترام به بزرگان دین و یادآوری نقش آنها
پندآموزی و عبرت از تاریخ	پندآموزی از تاریخ، عبرت از تاریخ، ارتباط بین وقایع تاریخی و اتفاقات حال، یادآوری وقایع و موضوعات مهم
استفاده از روش الگوسازی	استفاده از روش الگوسازی، اهمیت شخصیت‌های بزرگ به‌عنوان الگو
آموزش در قالب داستان	بیان فضایل اخلاقی در قالب داستان و ضرب‌المثل، استفاده از حکایات و اشعار عرفانی
جذاب بودن قالب‌های ارائه مطالب	استفاده از قالب‌های ارائه جذاب مانند فیلم
هدفمند و آینده‌نگر بودن	تأکید بر عاقبت‌اندیشی، داشتن هدف، هدفمند بودن آموزش، پیشرفت‌گرا بودن
تربیت انسان عاقل	حاکم کردن عقل بر قوای نفس، تربیت انسان عاقل و حکیم
تربیت دانش‌آموزان بر اساس الگوی اسلامی	برون‌دادن الگوی اسلامی تربیت عقلانی، تربیت دانش‌آموزان با قدرت تحلیل بالا و با معرفت دینی، هدف‌گایی پرورش استعداد‌های انسان برای رسیدن به سعادت، توجه به خروجی بر اساس مبانی اسلام
تربیت شهروندان مسئول	تربیت شهروندان مسئول، آماده کردن شهروندان مفید برای جامعه
ارائه محتوای آموزشی مناسب	تدوین کتاب‌های مفید، تأکید بر اهمیت محتوای مناسب، کتب درسی مناسب و با محتوا
روش‌های ارزیابی کارآمد و متنوع	استفاده از روش‌های پرسش و پاسخ، بهره‌گیری از روش‌های ارزشیابی‌های منعطف و متنوع، روش پرسش و پاسخ
روش‌های استاندارد و ملموس ارزیابی	استفاده از روش‌های ملموس و استاندارد ارزیابی، ارزیابی دقیق از فرایند یادگیری دانش‌آموزان
داشتن نیروی انسانی کارآمد	نیازمند معلمان کارآموده، معلمان توانمند، ایجاد ارتباط عاطفی صحیح بین معلم و شاگرد، امین بودن معلم، نقش محوری معلم، توانمندسازی معلمان
دوری از سطحی‌نگری	عمیق بودن برنامه درسی و دوری از سطحی‌نگری
توجه به نیازهای افراد و جامعه	توجه به نیازها و انتظارات، در راستای نیازهای جامعه بودن

مقوله فرعی	مفاهیم استخراج‌شده از کدگذاری باز
پاسخگو بودن به سؤالات و شبهات دینی	پاسخگویی اساسی به سؤالات دینی، پرسش و پاسخ در مورد موضوعات اساسی، تفسیر مباحث، پاسخگویی به شبهات دینی
رسیدن به حقیقت	حقیقت‌جویی، درک واقعیت و حقیقت
برنامه‌ریزی صحیح و متناسب	برنامه‌ریزی معقول، منسجم و دقیق بودن برنامه‌ها
سازماندهی مناسب و موقعیت‌شناسی	اصلاح و سازماندهی با توجه به موقعیت، سازماندهی دقیق کارها
نظارت و ارزیابی مستمر	ارزیابی چگونگی انجام تکالیف، ارزیابی مستمر و مداوم فعالیت‌ها
توجه به تفاوت‌های فردی	توجه به تفاوت‌های فردی، درک تفاوت بین دانش‌آموزان

پس از صورت‌بندی مقولات فرعی در جدول ۲، شکل‌دهی به مقولات اصلی در جدول ۳ انجام شد:

جدول ۳. شکل‌دهی مقولات اصلی

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی
تربیت چندبعدی دانش‌آموزان	توجه به همه ابعاد انسانی، پرورش مهارت‌های بالقوه دانش‌آموزان
استعدادیابی و پرورش مهارت‌ها	ایجاد زمینه‌های بروز و رشد مهارت‌ها، تقویت میل به دانستن، پرورش توانمندی‌های فردی، توجه به تفاوت‌های فردی
محتوای مناسب	غناي محتوا، به‌روز و متناسب بودن محتوا، جذاب بودن محتوای ارائه‌شده، استفاده از منابع مرجع و دست اول، استفاده از نمادها و نکات کلیدی، جذاب بودن قالب‌های ارائه مطالب، توجه به نیازهای دانش‌آموزان، تناسب محتوا و نیازهای دانش‌آموزان، ارائه محتوای آموزشی مناسب، دوری از سطحی‌نگری
روش‌های آموزش	استفاده از روش‌های نوین آموزشی، امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از روش الگوسازی، آموزش در قالب داستان، مشورت با بزرگان، پندآموزی و عبرت از تاریخ، استفاده از روش الگوسازی، آموزش در قالب داستان، جذاب بودن قالب‌های ارائه مطالب
روش‌های ارزشیابی	روش‌های ارزیابی کارآمد و متنوع، روش‌های استاندارد و ملموس ارزیابی، نظارت و ارزیابی مستمر
نیازها و انتظارات جامعه	اولویت‌بندی اهداف آموزشی، واقع‌بینی، هدفمند و آینده‌نگر بودن، توجه به نیازهای افراد و جامعه
فعال بودن دانش‌آموز در فرایند یادگیری	فعال بودن دانش‌آموزان در یادگیری، کار گروهی، عملی و کاربردی بودن، فرایندی بودن آموزش، یادگیری از طریق تجربه، پاسخگو بودن به سؤالات و شبهات دینی
آزادی در ابراز نظرات	دوری از تحمیل نظرات و آزادی بیان، بحث و گفت‌وگو و تبادل نظر
ظرفیت‌های آموزشی مکمل	فعالیت‌های فوق‌برنامه جذاب، نقش حمایتی والدین
تربیت انسان مطلوب بر اساس الگوی اسلامی	تربیت انسان عاقل، تربیت دانش‌آموزان بر اساس الگوی اسلامی
تربیت شهروند مناسب برای جامعه	تربیت دانش‌آموزان پرسشگر و نقاد، تربیت شهروندان مسئول
پرهیز از دیدگاه‌های قدیمی یادگیری	دوری از انباشت ذهن از محفوظات، پرهیز از روش‌های قدیمی آموزش
کار گذاشتن خرافات و تفکرات تحریفی	دوری از جهل و نادانی، تربیت شهروندان مسئول
اندیشه و تفکر دینی	اهمیت اندیشه و تفکر در دین، تبعیت از دستورات خداوند با عقلانیت، تأکید بر تفکر در اصول دین، تربیت انسان متفکر
رشد معنوی	همراه بودن یادگیری بیرونی و درونی، تهذیب و پرورش نفس، پرورش اخلاقیات، رسیدن به حقیقت
دیدگاه و دغدغه‌های عالمان و بزرگان دین	تکریم جایگاه بزرگان، دغدغه‌های عالمان دین
نیروی انسانی کارآمد	داشتن نیروی انسانی کارآمد، برنامه‌ریزی صحیح و متناسب، سازماندهی مناسب و موقعیت‌شناسی

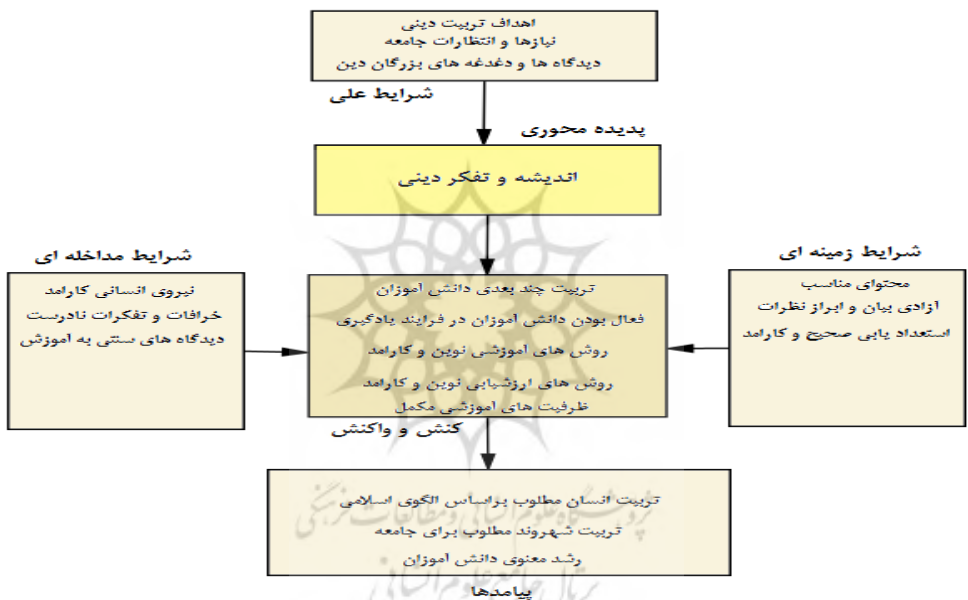
نتایج نهایی کدگذاری باز با صورت‌بندی مقولات اصلی پایان یافت و در مجموع هفده کد اصلی استخراج گردید.

۲-۲. کدگذاری محوری

کدگذاری محوری، مرحله دوم تجزیه و تحلیل در نظریه‌پردازی داده‌بنیاد است. هدف از این مرحله برقراری رابطه بین مقوله‌های تولیدشده در مرحله کدگذاری باز بر اساس مدل پارادایمی است و به نظریه‌پرداز کمک می‌کند تا فرایند ساخت نظریه را به‌آسانی انجام دهد. اساس فرایند ارتباط‌دهی در کدگذاری محوری بر بسط و گسترش یکی از مقوله‌ها قرار دارد؛ یعنی آنچه در پژوهش حاضر به‌عنوان مقوله محوری انتخاب شده است. در این پژوهش، اندیشه و تفکر دینی به‌عنوان مقوله محوری در نظر گرفته شده است. کدگذاری محوری بر اساس مدل پارادایم در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱. کدگذاری محوری بر اساس مدل پارادایمی و الگوی تربیت عقلانی

۲-۳. کدگذاری انتخابی

در کدگذاری باز و محوری، اجزای الگوی پارادایمی کارکردهای تربیت عقلانی در برنامه‌درسی دین و زندگی احصا شدند؛ الگویی که شامل شرایط علی پدیده اصلی، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و اقدامات و پیامدهاست. گام‌های کدگذاری انتخابی عبارت‌اند از: معین کردن خط داستان، ارتباط دادن مقوله‌ها و زیرمقوله‌ها از طریق پارادایم، اعتباربخشی به روابط و درنهایت پر کردن شکاف بین مقوله‌ها. لازم به ذکر است که گام‌های فوق در فرایندی رفت‌وبرگشتی انجام می‌شود. بنابراین، گام‌های کدگذاری انتخابی به‌شکل واضحی از یکدیگر مجزا نیستند و از طریق یک فرایند تعاملی همراه با کدگذاری باز و محوری انجام می‌شود. با توجه به اینکه در مرحله مصاحبه با خبرگان سؤالات مصاحبه بر اساس الگوی

پارادایمی تدوین شده بود، مصاحبه‌شوندگان نظرات خود در مورد اجزای تشکیل‌دهنده الگو را به‌طور خاص بر اساس شش بعد الگو ارائه کرده بودند. با این وجود، با تحلیل‌ها و رفت‌وبرگشت‌هایی که صورت گرفت، تعدیل‌هایی در پاسخ‌های اولیه این افراد انجام شد. لذا خط‌داستان و معیار انتخاب مفاهیم در هر یک از ابعاد الگو، مطابق با توضیحات زیر است. الگوی پارادایمی پس از تهیه شدن، برای افزایش اعتبار در اختیار خبرگان قرار گرفت که با حوزه تربیت عقلانی در آموزش و پرورش آشنایی داشتند. از این خبرگان خواسته شد که نظرات خود را در مورد فرایند تدوین و الگوی نهایی ارائه دهند. بیشتر آنها موضوع را تأیید کردند و بعضی از آنها نظرات اصلاحی نیز داشتند که در فرایندی رفت‌وبرگشتی اصلاحات اعمال گردید و نظریه‌هایی آنها دریافت شد. در نهایت با توجه به یافته‌های مصاحبه و تجزیه و تحلیل صورت‌گرفته می‌توان بیان کرد که الگوی تربیت عقلانی مورد تأیید است.

۳. تشریح الگوی پارادایمی در عمل

۳-۱. مقوله محوری

۳-۱-۱. اندیشه و تفکر دینی

در پژوهش حاضر بعد از گذراری یافته‌های مصاحبه، اندیشه و تفکر دینی به‌عنوان مقوله محوری شناسایی شد. اندیشه و تفکر یکی از موضوعات اساسی در تعالیم دین است که علاوه بر قرآن کریم در بسیاری از منابع دینی به آن اشاره شده و به‌کرات بر اهمیت عقلانیت و اندیشه و تفکر تأکید شده است. این مقوله محوری از چندین مقوله فرعی تشکیل شده است که عبارت‌اند از: اهمیت اندیشه و تفکر در دین، تبعیت از دستورات خداوند با تکیه بر عقلانیت، تأکید بر تفکر در اصول دین و تربیت انسان متفکر. در این راستا می‌توان به مصاحبه با کد ۱ اشاره کرد که عنوان می‌کند: «در قرآن کریم و روایات متعدد ما بر اهمیت اندیشه تأکید شده است؛ مثلاً خداوند در سوره‌های غاشیه آیه ۱۷ و عبس آیه ۲۴ توصیه می‌کند با اندیشه و تفکر به عالم بنگرید.

۳-۲. شرایط علی

۳-۲-۱. نیازها و انتظارات جامعه

یکی از اصول اصلی در هر اقدام و فعالیتی، نیازها و انتظاراتی است که باعث به‌وجود آمدن آن شده است. برنامه‌داری تربیت عقلانی نیز مانند هر برنامه دیگری از خواسته‌ها و نیازهای جامع منبث شده است. در این زمینه، مقوله‌های فرعی «توجه به نیازهای افراد و جامعه»، «اولویت‌بندی اهداف آموزشی»، «واقع‌بینی» و «هدفمند و آینده‌نگر بودن» شناسایی شدند. برنامه‌داری هدف‌گذاری صحیح و داشتن برنامه منسجم جهت رسیدن به هدف است. داشتن اهداف کلی با ارزش‌های دینی والا - که از نیازهای اصلی و اساسی جوامع دین‌محور است - باعث حرکت به‌سمت تنظیم برنامه‌داری تربیت عقلانی می‌شود. بدون داشتن ایده و هدف مهم، انجام هیچ نوع کار و

فعالیتی امکان‌پذیر نیست. آینده‌نگر بودن نیز یکی از کدهای مهمی است که تکرار بالایی در مصاحبه‌ها داشت و نشان می‌دهد که اهداف و نیازهای خاصی آموزش و پرورش را به‌سمت طراحی الگوی تربیت عقلانی سوق می‌دهد. شرکت‌کننده‌ای با کد ۶ عنوان می‌کند: «روش آینده‌نگری نوعی تدبیر است که هر انسان عاقلی به آن نیاز دارد. در نظام‌های تعلیم و تربیت باید هدفمند و مدبرانه حمل نمود و نیازها و انتظارات آتی را مدنظر داشت و با برنامه‌ریزی معقول، منسجم و منظم، تصمیمات لازم را اتخاذ نمود». این نظر و نظرات مشابه، اهمیت آینده‌نگری را از دید شرکت‌کنندگان نشان می‌دهد و می‌توان دریافت که انتظارات و نیازهای جامعه است که ما را به‌سمت تربیت عقلانی در چارچوب آموزش و پرورش رهنمون می‌شود.

۲-۳. اهداف تربیت دینی

یکی از شرایط علی که موجب پدید آمدن برنامه‌تربیت عقلانی در آموزش و پرورش شده، اهدافی است که بر اساس تعالیم شریعت اسلام در منابع دینی در زمینه‌تربیت افراد وجود دارد. دین اسلام با ارائه اهداف کاملی از خلقت انسان، نیازهای ویژه‌ای را در مسیر رسیدن به تکامل در نظر می‌گیرد. برای تربیت انسان‌های مفید و رسیدن به اهداف دینی در جنبه‌های فردی و اجتماعی، نیازمند طراحی سیستم آموزشی کارآمد و مبتنی بر عقلانیت است که بتواند با در نظر گرفتن نیازها و انتظارات هر عصر به افراد کمک کند تا به هدف غایی برسند. در این زمینه شرکت‌کننده‌ای با کد ۶ بیان می‌کند: «در قرآن اهداف اساسی از خلقت را به دو دسته اهداف دنیوی و اخروی تقسیم می‌کند که لازمه‌رسیدن به آن، داشتن تربیت عقلانی است که از طریق اندیشیدن در عاقبت امور به‌دست می‌آید».

۳-۲-۳. دیدگاه و دغدغه‌های عالمان و بزرگان دینی

یکی از دلایل اصلی به‌وجود آمدن برنامه‌تربیتی عقلانی در مدارس، دغدغه‌هایی است که توسط عالمان دین بیان می‌شود. دغدغه‌های عالمان و بزرگان دینی که سکان‌داران اصلی تقویت روحیه‌دینی و خداپرستی هستند، بر لزوم پاسخگویی منطقی و عقلانی به نیازهای روز دانش‌آموزان است. شرکت‌کننده‌ای با کد ۳ بیان می‌کند: «در دین ما، به‌ویژه در قرآن کریم، مشورت با خردمندان و بزرگان را عامل رشد عقل و خرد می‌شمارد. شاید بتوان گفت با مشورت با دانشمندان و بزرگان دین نگاه متفاوتی نسبت به مسائل پیدا می‌کنیم». در نتیجه نقش بزرگان دین را می‌توان هدایتگری و روشنگری دانست که می‌تواند از عوامل اصلی سوق‌دهنده به‌سمت برنامه‌دینی باشد.

۳-۳. عوامل مداخله‌گر

۱-۳-۳. نیروی انسانی کارآمد

یکی از عوامل اصلی که می‌تواند در اجرای هر طرح و برنامه‌ای اثرگذار باشد، داشتن نیروی انسانی باتجربه و کارآموده است. در چندین مصاحبه بر اهمیت توانمندی معلمان به‌عنوان مجری اصلی تربیت عقلانی تأکید شده

است. مصاحبه‌شونده‌ای با کد ۵ بیان می‌کند: «تربیت عقلانی و آموزش ارزش‌های عقلانی در الگوی تربیتی اسلام، همسو و هماهنگ با تربیت قلب، تزکیه نفس و تربیت معنوی به‌دست می‌آید. برای انجام این مهم، به معلمان کارکننده و کارآموزده و همچنین کتب درسی مناسب نیاز است».

۲-۳-۳. خرافات و تفکرات نادرست

در جامعه گاهی وجود خرافات و تفکرات نادرست درباره دین موجب می‌شود تا افراد استنباط اشتباه و ناصحیحی در مورد دین داشته باشند و این موضوع از مواردی است که در سال‌های گذشته موجب گمراهی بسیاری از افراد شده و سبب شده است تا قضاوت‌های نادرستی از تعالیم دینی داشته باشند. این امر علاوه بر اینکه می‌توان آن را به‌عنوان شرایط علی به‌وجود آمدن تربیت عقلانی در مدارس دانست، می‌تواند یکی از عوامل مداخله‌گر و به‌نوعی مزاحم در اجرای برنامه تربیت عقلانی در نظر گرفته شود. شرکت‌کننده‌ای با کد ۱۱ بیان می‌کند: «متأسفانه این روزها به‌قدری عقاید خرافی و غلط دینی بین دانش‌آموزان وجود دارد که وقتی می‌خواهی اشتباه بودنشان را به آنها بگویی، دیگر باور نمی‌کنند».

۳-۳-۳. پرهیز از دیدگاه‌های سنتی به آموزش

یکی دیگر از عوامل مداخله‌گری که در زمینه تربیت عقلانی وجود دارد، این موضوع است که برخی معتقدند آموزش تعالیم دین باید با روش‌های سنتی مانند سخنرانی صورت گیرد و گاه در برابر فناوری و روش‌های آموزشی جدید مقاومت وجود دارد. به همین دلیل، بسیاری از شرکت‌کنندگان این موضوع را به‌عنوان عامل مداخله‌گر در نظر گرفته و تأکید کرده‌اند که می‌بایست این ذهنیت را تغییر داد و از روش‌های به‌روز و کارآمد در آموزش استفاده کرد.

۴-۳. شرایط زمینه‌ای

۱-۴-۳. محتوای مناسب

یکی از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر تربیت عقلانی، داشتن محتوای مناسب و غنی است. با توجه به اینکه دین مبین اسلام سرشار از آموزه‌ها و تعالیم معنوی ناب است، می‌توان گفت که در این زمینه یک مزیت عمده وجود دارد. آموزه‌های دینی غنی موجب شده است طراحان برنامه درسی بتوانند از میان انبوهی از معارف، متناسب با وضعیت دانش‌آموزان انتخاب کنند و در کتب و منابع درسی بگنجانند. در این زمینه در مصاحبه‌های جمع‌آوری‌شده، اشارات فراوانی بر اهمیت انتخاب صحیح مطالب و مرتبط بودن آن با نیازهای جامعه اشاره شده است. مصاحبه‌شونده کد ۱۳ عنوان می‌دارد: «باید مواد یا محتوای برنامه درسی دین و زندگی طوری چینی شده باشد که دانش‌آموزان را دعوت کند به اینکه در همه چیز بیندیشند و آنان را به نوعی نظروزرزی از نوع تفکر و تأمل دقیق تشویق کند، نه نگاه عادی و سطحی».

یکی از ملزومات اصلی یادگیری، آزادی در ارائه نظرات و دریافت پاسخ می‌باشد. این نوع از یادگیری، از اهداف اصلی تعالیم دین اسلام است که در آن تأکیدات فراوانی بر ارائه نظرات و لزوم پاسخگویی صحیح به سؤالات و ابهامات ارائه شده است. شرکت‌کنندگان نیز یکی از شرایط یادگیری مطلوب در برنامه‌درسی تربیت عقلانی را بر این موضوع بنا نهاده‌اند که دانش‌آموزان بتوانند اطلاعات و نظراتی را که در ذهنشان هست، بیان کنند تا مدرسان و عالمان بتوانند با ارائه ادله و شواهد لازم به آنها پاسخ دهند. عالمان دینی عقیده دارند، این نوع از پاسخگویی و آموزش تعالیم دینی که با پاسخگویی منطقی به شبهات و ابهام‌ها همراه است، می‌تواند بسیار سازنده و مفید باشد؛ و برعکس، آموزش همراه با استبداد و اجبار را ناکارآمد می‌دانند. در این زمینه شرکت‌کننده کد ۱۴ عنوان می‌کند: «فضای کلاس طوری باشد که قابلیت پرسش‌های پژوهشگرانه را داشته باشد؛ نه اینکه فضای کلاس ذهن‌ها را محدود به حفظ متون کند و کسی جرئت حرف و نقد نداشته باشد».

۳-۴. استعدادیابی و پرورش استعدادها

یکی از مقوله‌های اصلی استخراج شده در خصوص شرایط زمینه‌ای، استعدادیابی و پرورش استعدادهاست که از مقوله‌های فرعی ایجاد زمینه‌های بروز و رشد مهارت‌ها، تقویت میل به دانستن، پرورش توانمندی‌های فردی و توجه به تفاوت‌های فردی تشکیل شده است. در این زمینه می‌توان گفت، به منظور داشتن برنامه‌درسی تربیت عقلانی، باید با فراهم آوردن شرایطی دانش‌آموزانی را که دارای استعدادهای خاصی در زمینه علوم دینی هستند، شناسایی کرد و از آنها برای اجرای برنامه‌درسی کمک گرفت و به‌نوعی همیار معلمان در این زمینه باشند. همچنین این مقوله نشان می‌دهد که در زمینه تربیت عقلانی باید به این اصل پایبند بود و شرایطی را فراهم آورد تا دانش‌آموزان با استعداد بتوانند مهارت‌های خود را بروز دهند. در نتیجه، فراهم کردن چنین شرایطی از لازمه‌های برنامه‌درسی تربیت عقلانی است. شرکت‌کننده‌ای با کد ۱۰ بیان می‌کند: «یکی از لازمه‌های اصلی در اجرای برنامه‌درسی، اجازه دادن به دانش‌آموزان جهت بروز استعدادهایشان است. می‌شود با کمک گرفتن از استعدادها در پیشبرد اهداف موفق عمل کرد».

۳-۵. کنش و واکنش‌ها

۱-۳-۵. تربیت چندبعدی دانش‌آموزان

در دین مبین اسلام توجه به همه جنبه‌های انسانی اهمیت فراوانی دارد و تأکیدات فراوانی مبنی بر اینکه انسان باید تمامی ظرفیت‌های وجودی خود را بشناسد و از آنها بهره‌گیرد، وجود دارد. از کدهای استخراج شده، مقوله اصلی تربیت چندبعدی دانش‌آموزان استخراج شد. این مقوله اشاره به این دارد که برنامه‌درسی تربیت عقلانی باید به‌گونه‌ای طراحی شود که بتواند توانمندی‌های گوناگون آنها را مدنظر قرار دهد و از تربیت دانش‌آموزان تک‌بعدی پرهیز شود.

در این زمینه شرکت‌کننده کد ۸ عنوان می‌کند: «دروسی که در آموزش و پرورش برای بچه‌ها وجود دارد، باید به‌گونه‌ای باشد که دانش‌آموزان همه‌فن‌حریف را تربیت کند که در همه زمینه‌ها توانمند باشند؛ نه اینکه دانش‌آموز فقط در یک قسمت خوب باشد و در بقیه بخش‌ها نباشد».

۲-۵-۳. فعال بودن دانش‌آموزان در فرایند یادگیری

یکی دیگر از اصول اساسی نظریه‌های یادگیری نوین، تأکید بر عاملیت یادگیرنده است. در دین اسلام نیز بر این موضوع تأکید فراوانی شده است که دانش‌آموز باید با موضوعات مهم ارتباط برقرار کند و به‌طور تجربی و با درک کامل به ماهیت مفاهیم دینی پی ببرد. در مصاحبه‌های انجام‌شده، این موضوع مورد تأکید فراوان بود و مقوله اصلی فعال بودن دانش‌آموزان، از مجموع مقولات فرعی فعال بودن دانش‌آموزان در یادگیری، کار گروهی، عملی و کاربردی بودن، فرایندی بودن آموزش، و یادگیری از طریق تجربه تشکیل شده است. در این مورد می‌توان به نظر شرکت‌کننده‌ای با کد ۳ اشاره کرد که عنوان می‌کند: «یکی از راه‌های رشد عقل، تجربه‌اندوزی است. تجربه عبارت است از تعامل فرد با محیط؛ و هرچه این تعامل بیشتر شود، شرایط مناسب‌تری برای رشد عقل فراهم می‌گردد».

۳-۵-۳. روش‌های آموزشی نو و کارآمد

در آموزش و پرورش نوین استفاده از روش‌های آموزشی کارآمد اهمیت فراوانی دارد. چه‌بسا روش آموزشی غلط و کسالت‌آور، کل اهداف و محتوای آموزشی را تحت تأثیر قرار دهند. در این زمینه مقولات فرعی استفاده از روش‌های نوین آموزشی، امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از روش الگوسازی، آموزش در قالب قالب داستان، مشورت با بزرگان، پندآموزی و عبرت از تاریخ، استفاده از روش الگوسازی، آموزش در قالب داستان، و جذاب بودن قالب‌های ارائه مطالب شناسایی شدند. در این زمینه می‌توان به نظر شرکت‌کننده‌ای با کد ۸ اشاره کرد: «در جهت آموزش بهتر می‌توان از روش الگویی یا الگوسازی استفاده کرد. انسان به فطرت خود که عشق به کمال مطلق است، الگوطلب و الگوپذیر است. بدین سبب یکی از بهترین روش‌های تربیت عقلانی، ارائه نمونه و تربیت عملی است».

۴-۵-۳. روش‌های ارزشیابی نو و کارآمد

روش‌های ارزشیابی مفید و کارآمد مکمل روش‌های آموزشی هستند و به‌نوعی بخش جدایی‌ناپذیر آن محسوب می‌شود. در برنامه تربیت عقلانی در رابطه با مقوله اصلی روش‌های ارزشیابی، می‌توان به مقولات فرعی روش‌های ارزشیابی کارآمد و متنوع، روش‌های استاندارد و ملموس ارزشیابی، و نظارت و ارزیابی مستمر اشاره کرد که از تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده استخراج شدند. شرکت‌کننده‌ای با کد ۱۰ عنوان می‌کند: «استفاده از روش‌های ارزشیابی مناسب، اهمیت فراوانی دارد. بهره‌گیری از روش‌های ارزشیابی‌های منعطف و متنوع، فراهم آوردن زمینه‌های پرورش علائق آنها را به‌دنبال دارد».

استفاده از ظرفیت‌های جانبی‌ای که پیرامون محیط آموزشی وجود دارند، می‌تواند در افزایش کیفیت آموزشی و یادگیری دانش‌آموزان مؤثر باشد. در تربیت عقلانی برنامه‌دینی و زندگی می‌توان از ظرفیت‌هایی مانند خانواده و سازمان‌هایی مانند پایگاه‌های بسیج استفاده کرد. مصاحبه‌کنندگان به کرات بر اهمیت نقش خانواده تأکید کرده‌اند. شرکت‌کننده‌ای با کد ۱۰ بیان می‌کند: «جهت آموزش بهتر و کارآمدتر در برنامه‌تربیت عقلانی می‌توان به بهره‌گیری از ظرفیت‌های درون مدرسه، خارج از مدرسه و خانواده اشاره کرد». در این زمینه در مقوله‌های فرعی فعالیت‌های فوق‌برنامه جذاب، به نقش حمایتی والدین اشاره شده است.

۳-۶. پیامدها

۳-۶-۱. تربیت دانش‌آموزان مطلوب بر اساس الگوی اسلامی

یکی از مهم‌ترین پیامدهایی که می‌توان از برنامه‌تربیت عقلانی متصور بود، موضوع تربیت دانش‌آموزان بر اساس الگوی اسلامی است. اسلام مجموعه‌ای از دستورالعمل‌ها و الگوها را در مورد انسان کامل ارائه می‌دهد و ویژگی‌هایی را برای این افراد در نظر می‌گیرد. می‌توان گفت، هدف دنیوی که خداوند در قرآن برای افراد ذکر می‌کند، انسان بودن و تعامل مناسب با اطرافیان است که می‌توان آن را به‌عنوان فردی مطلوب مطابق با نظر شرع در نظر گرفت. در مصاحبه‌های صورت‌گرفته به‌وفور بر این پیامد تأکید شده است و نقش آموزش و پرورش را که بر عقلانیت استوار است، تربیت دانش‌آموز با تقوا و شایسته بر اساس الگوی اسلامی در نظر می‌گیرد. در این زمینه مصاحبه‌شونده‌ای با کد ۵ بیان می‌کند: «الگوی اسلامی تربیت باید دنبال ایجاد فکر در قلب بوده و بدون بیداری و حیات قلب محقق نمی‌شود. تعامل حکیمانه عقل بر قوای نفس، موجب توسعه‌دایره ارزش‌های عقلی، پیدایش تفکر و تعقل حکیمانه و تحقق الگوی اسلامی تربیت عقلانی خواهد شد».

۳-۶-۲. تربیت شهروند مطلوب برای جامعه

یکی دیگر از مقوله‌های اصلی که در بخش پیامدهای الگوی تربیت عقلانی از مصاحبه‌های انجام‌شده استخراج گردید، عبارت است از تربیت شهروند مطلوب برای جامعه. این مقوله اصلی، از مقوله‌های فرعی «تربیت دانش‌آموزان پرسشگر و نقاد» و «تربیت شهروندان مسئول» تشکیل شده است. در این مقوله می‌توان به نقش تربیت عقلانی در پرورش افرادی که شهروند مطلوبی برای جامعه باشند، اشاره کرد. بر کسی پوشیده نیست که یکی از اهداف اصلی تعالیم انبیا و نیز سازمان‌های آموزش و پرورش امروزی، تربیت افرادی است که بتوانند برای جامعه مفید بوده، در پیشبرد اهداف آن سهیم باشند. وجود شهروندان نامطلوب و مختل اجتماع، همواره یکی از دغدغه‌های اصلی جوامع است. در نتیجه یکی از پیامدهای برنامه‌دینی طراحی شده مبتنی بر تربیت عقلانی، تربیت شهروندان مطلوب و مفید برای جامعه است.

یکی از اهداف اساسی تعالیم انبیا، کمک به انسان‌ها برای رشد معنوی و نزدیک شدن به ذات احدیت است. در بررسی مصاحبه‌های انجام‌شده، مقولات فرعی همراه بودن یادگیری بیرونی و درونی، تهذیب و پرورش نفس، پرورش اخلاقیات، و رسیدن به حقیقت استخراج شدند. یکی از مواردی که تأکید فراوانی بر آن شده، تزکیه و تهذیب نفس است که در دین مبین اسلام جزو اهداف والا در نظر گرفته شده است. مصاحبه‌شونده‌ای با کد ۵ اشعار می‌دارد: «تربیت عقلانی و آموزش ارزش‌های عقلانی در الگوی تربیتی اسلام، همسو و هماهنگ با تربیت قلب، تزکیهٔ نفس و تربیت معنوی به‌دست می‌آید». همچنین مورد دیگری که در مصاحبه‌ها اهمیت زیادی داشت، تأکید بر پرورش اخلاقیات بود. در این زمینه شرکت‌کننده‌ای با کد ۱۷ بیان می‌کند: «هدف انباشتن ذهن دانش‌آموز از محفوظات نیست؛ بلکه پرورش آنان در مقام خردگرایی نقد که با چشمی مسئله‌یاب و ذهنی خلاق در اندیشهٔ یافتن راه‌حل‌های مناسب برای مسائل نظری و عملی هستند و ایدئال‌های معرفتی و اخلاقی را درونی کرده‌اند».

در این بخش به بررسی اعتبار و پایایی نتایج پژوهش پرداخته شده است. بررسی اعتبار مقولات و روابط آنها در بخش کیفی، در واقع اعتباریابی نظریه است. مهم‌ترین بخش فعالیت‌های تحقیقی، در روش نظریهٔ داده‌بنیاد است. بر این اساس، محققان تلاش نمودند از طریق بازگشت‌های مکرر به داده‌ها، نظریهٔ خود را به‌طور مکرر ویرایش و تکمیل کنند و اصلاحات لازم را انجام دهند تا نظریهٔ استخراج‌شده، به مرحلهٔ تراکم مفهومی و تمایز مفهومی دست پیدا کند و قدرت توضیح‌دهندگی لازم را دربارهٔ شرایط موجود داشته باشد. در این پژوهش، محقق برای ارزیابی تحلیل‌های صورت‌گرفته و مراحل انجام کار، از نظرات و قضاوت‌های خبرگان استفاده کرده است. بدین منظور، الگوی پارادایمی در حین تهیه، برای افزایش اعتبار در اختیار خبرگانی قرار می‌گرفت که با حوزهٔ تربیت عقلانی در آموزش و پرورش آشنایی داشتند. از این خبرگان خواسته شد که در مورد فرایند تدوین الگو نظرات خود را ارائه دهند. بیشتر آنها الگو را تأیید کردند و بعضی از آنها نظرات اصلاحی نیز داشتند که در فرایندی رفت‌وبرگشتی اصلاحات اعمال گردید و نظر نهایی آنها دریافت شد. لازم به ذکر است که در مراحل انجام کار نیز به‌طور دائم از نظرات خبرگان در مورد صحت و روشن بودن نحوهٔ انجام مصاحبه‌ها و کدگذاری‌ها استفاده شد. در هر مرحله، ایرادات رفع می‌شد و مراحل کار به‌صورت دقیق و تأییدشده صورت می‌گرفت. افزون بر این، پس از تعیین الگوی تربیت عقلانی، از ده نفر از خبرگان خواسته شد تا نظر خود را دربارهٔ الگو بر اساس یک مقیاس پنج‌درجه‌ای (کاملاً نامطلوب = ۱، نامطلوب = ۲، نظری ندارم = ۳، مطلوب = ۴ و کاملاً مطلوب = ۵) بیان کنند. در این پرسش‌نامه، نظر خبرگان در پنج حوزهٔ ارزیابی کلی الگو، ارزیابی اهداف، محتوا، روش‌های آموزشی و روش‌های ارزشیابی بررسی شد. برای بررسی وضعیت نظر ارزیابان، از آزمون تی‌تک نمونه‌ای (مقایسه با عدد ۳ به‌عنوان حد متوسط) استفاده شد که نتایج در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. آزمون تی تک نمونه‌ای برای بررسی اعتبار الگو

متغیر	درجه آزادی	میانگین	آماره t	P
کل الگو	۹	۴/۷۲	۲۵/۱۲	۰/۰۰۱
اهداف	۹	۴/۸۳	۳۳/۸۹	۰/۰۰۱
محتوا	۹	۴/۵۱	۱۷/۵۶	۰/۰۰۱
روش‌های آموزش	۹	۴/۶۶	۱۹/۳۳	۰/۰۰۱
روش‌های ارزشیابی	۹	۴/۷۵	۲۸/۰۹	۰/۰۰۱

همان گونه که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود، با توجه به مقادیر آماری آزمون و سطح معناداری به‌دست‌آمده، میانگین به‌دست‌آمده برای تمامی متغیرها به‌طور معناداری بیشتر از عدد ۳ است ($P < 0/05$). بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد که الگوی تربیت عقلانی درس دین و زندگی، هم به‌صورت کلی و هم اجزای اصلی آن، یعنی اهداف، محتوا، روش‌های آموزشی و روش‌های ارزشیابی، مطلوب ارزیابی می‌شوند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش به‌منظور ارائه الگوی مطلوب تربیت عقلانی برنامه‌دستی دین و زندگی دوره دوم متوسطه، از روش نظریه زمینه‌ای با استفاده از رویکرد کیفی مبتنی بر نظریه داده‌بنیاد طراحی شده است.

مقوله‌های اصلی در مرحله کدگذاری باز، جمعاً ۵۶ مقوله فرعی و ۱۷ مقوله اصلی شناسایی شدند که در نهایت منجر به الگوی پارادایمی شد. در این الگو، اندیشه و تفکر دینی به‌عنوان مقوله محوری شناسایی شد که یکی از پایه‌های اساسی تعالیم دین اسلام است. پس از تعیین پدیده محوری، شرایط علی که باعث به‌وجود آمدن برنامه تربیت عقلانی است، بررسی و شناسایی شد. یکی از سازه‌های اصلی ساختمان الگوی تربیت عقلانی، شرایط خاصی هستند که بر راهبردها تأثیر می‌گذارند که تحت عنوان شرایط زمینه‌ای حاصل شد؛ و پس از آن، کنش و واکنش‌ها و پیامدهای به‌دست‌آمده، همچنین تبیین نحوه ارتباط میان عوامل و شاخص‌های الگوی مطلوب تربیت عقلانی برنامه‌دستی دین و زندگی متوسطه دوم و بررسی نحوه استفاده از آن بیان شد. هریک از پژوهش‌های انجام‌یافته در این زمینه به بُعدی از ابعاد تربیت عقلانی و به نوعی از ارتباط آن با برنامه‌دستی پرداخته‌اند و هیچ یک از آنها به اهمیت و جایگاه تربیت عقلانی در برنامه‌دستی دین و زندگی متوسطه دوم نپرداخته و الگویی ارائه نداده‌اند. همچنین با توجه به جایگاه و اهمیت کتاب دین و زندگی در مجموعه دروس دبیرستانی و نیز با توجه به اهداف تعیین‌شده برای این درس در مقطع متوسطه و ضرورت ارزشیابی و بازنگری محتوای کتاب مورد نظر، به‌ویژه از زمان انتشار آنها تاکنون، جایگاه تربیت عقلانی بررسی نشده و این پژوهش در پی جبران این کاستی بوده است.

منابع

- آقایی، زینب، محمدرضا، شرفی، ۱۳۹۹، «تربیت عقلانی با تأکید بر مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی علامه طباطبایی»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، دوره ۲۸، ش ۴۶، ص ۱۰۲-۷۷.
- اعتصامی، محمدمهدی، ۱۳۸۵، *کتاب معلم راهنمای تدریس، قرآن و تعلیمات دینی* (۲)، چ دوم، تهران، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- ایمانی، محسن؛ مظفر، محمد، ۱۳۸۲، «تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمان و کتاب کار پایه دوم دبستان چاپ سال ۱۳۸۱ در مقایسه با کتاب تعلیمات دینی چاپ سال ۱۳۸۰»، *نوآوری‌های آموزشی*، ش ۷، سال سوم، ص ۱۴۲.
- دهقان سیمکانی، رحیم، ۱۳۹۱، «تربیت عقلانی محور اساسی در تربیت دینی»، *پژوهش‌نامه تبلیغ*، پیش‌شماره اول، ص ۴۴-۲۳.
- رشیدی، شیرین، سوسن کشاورز، سعی بهشتی، اکبر صالحی، ۱۳۹۶، «ارائه الگوی نظری تربیت عقلانی جهت نظام آموزش و پرورش رسمی و عمومی بر اساس مبانی معرفت‌شناختی قرآن کریم»، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ش ۲، ص ۷-۲۶.
- رضایی، محمدجعفر، نوروزی، رضاعلی، سپاهی، مجتبی، ۱۳۹۷، «کارکردهای تربیت عقلانی از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، پیاپی ۲۸، ص ۲۹-۵۳.
- صفایی‌مقدم، مسعود، رشیدی، علیرضا، پاک‌دشت، محمدجعفر، ۱۳۸۶، «بررسی اصل عقلانیت در منابع اسلامی و استلزامات تربیتی آن»، *علوم تربیتی و روان‌شناسی اهورا*، ش ۱۳، ص ۲۹-۱.
- کارآمد، حسین، ۱۳۹۷، «جایگاه عقلانیت و معنویت در برنامه درسی»، *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، سال دهم، ش ۱۹، ص ۲۳-۴۰.
- کرامتی، انسی، دهقان سرخ‌آبادی، سیده‌محمدته، ۱۳۹۶، «روش‌های آموزش در سیره رضوی دلالت‌های آن برای تربیت عقلانی در دانشگاه فرهنگیان»، *فرهنگ رضوی*، سال پنجم، ش ۱۷، ص ۳۵-۵۸.
- مرزوقی، رحمة اله، صفری، یحیی، ۱۳۸۶، «مبانی و روش‌های تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی»، *تربیت اسلامی*، سال ۳، ش ۵۶.
- مصباحی، جمشید، پرستو، ۱۳۹۸، «بررسی امکان تربیت دینی بر مبنای نظریه عقلانیت و حیانی با تکیه بر نظریات علامه جوادی آملی»، *اخلاق و حیاتی*، دوره ۹، ش ۱۶، ص ۵-۳۸.
- ملکی، حسن، ۱۳۸۵، «دیدگاه برنامه درسی فطری - معنوی مبتنی بر فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی»، *کنگره ملی علوم اسلامی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____، ۱۳۷۹، «تربیت عقلانی در نهج البلاغه و دلالت‌های آموزشی آن»، *مجموعه مقالات همایش تربیت در سیره و کلام امام علی*، تهران، مرکز مطالعات تربیت اسلامی.
- Best, R. (2016). "New perspectives on young children's moral education: developing character through a virtue ethics approach". *International Journal of Children's Spirituality*, pp.1-4.
- Siegel, H. (2008). *A Companion to the Philosophy of Education*. DOI: 10.1002/9780470996454.ch22,P.305-319.University of Miami.